

De dam bij Hoppenesse

De dam bij Hoppenesse

Gevolgen voor de afwatering van het gebied
tussen Oude Rijn en Hollandsche IJssel, 1250-1600

GUUS J. BORGER, FRITS H. HORSTEN en JOHAN F. ROEST

Hilversum
Verloren
2016

Afbeelding op het omslag: Kaart van het rivierengebied tussen Utrecht en Dordrecht. De kaart is vermoedelijk omstreeks 1520 gemaakt en wordt toegeschreven aan Pieter Dirxz Crabeth (SAHM, Kaarten en plattegronden, nr. 2223 A 1).

ISBN 978-90-8704-602-6

© 2016 Guus J. Borger & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Voorwoord

De voorliggende studie over de tweevoudige verandering in de afwateringsrichting van het gebied tussen de Oude Rijn en de Hollandsche IJssel na de afdamming van de laatstgenoemde rivier bij Hoppenesse heeft een lange voorgeschiedenis. In 1975 heeft de toenmalige Nederlandse organisatie voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek (z.w.o.) ingestemd met de financiering van het zogeheten Interdisciplinair historisch streekonderzoek Woerden.¹ Het voorstel tot dat onderzoek was ingediend door dr. D.P. Blok, dr. C. Dekker en de hoogleraren M.W. Heslinga en H. van der Linden vanuit de overtuiging dat een multidisciplinaire samenwerking in het streekonderzoek grensverleggend zou zijn. Het voorgestelde object van onderzoek was de middeleeuwse geschiedenis van het Land van Woerden.

Na een voorbereidende fase werd per 1 januari 1976 drs. Frits Horsten door de initiatiefnemers als onderzoeker aangetrokken en per 1 mei 1977 drs. Frits Zeiler. In het kader van dit onderzoek is veel materiaal verzameld, maar tot de publicatie van een afgerond onderzoeksverslag is het nooit gekomen. Wel heeft het Woerden-project direct of indirect geleid tot een aantal kleinere publicaties.² In het omvangrijke voorlopige eindverslag dat in september 1979 bij z.w.o. werd ingediend, wordt geconcludeerd dat er zich in de eigendomsverhoudingen vóór de 16^e eeuw veel grotere verschuivingen hebben voorgedaan dan bij de aanvang van het onderzoek was verwacht. Daarnaast wordt in het rapport uitgebreid stilgestaan bij de geschiedenis van een aantal waterstaatsobjecten in het onderzoeksgebied. Erkend werd dat nader inzicht in de loop van de rivieren en in de mogelijkheden tot afwatering van groot belang is voor het begrijpen van de bewoningsgeschiedenis van het Land van Woerden. Een samenhangend overzicht van de invloed van het water op de landschappelijke ontwikkelingen bood het eindrapport echter niet, mede omdat de discussie over de rol van de Linschoten en de Hollandsche IJssel bij de afsluiting van het project nog niet tot een bevredigend resultaat had geleid. Duidelijk was echter dat de afdamming van de IJssel in het laatste kwart van de 13^e eeuw grote gevolgen moet hebben gehad voor het regime van deze ri-

1 Horsten 1987, 209; Idem 1999, 4.

2 F.H. Horsten & H. van der Linden, 'Grondeigenaars, grondgebruikers en percelering in Kattenbroek', *Geografisch Tijdschrift* NR. 11 (1977), 388-398; Horsten 1987, 1990, 1994 en 1999; Zeiler 1994. In samenhang met het Woerden-project zijn bovendien werkcolleges gegeven door D.P. Blok aan het P.J. Meertens-Instituut en door P.A. Henderikx aan het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam. Deze activiteiten hebben geleid tot twee publicaties, te weten Blok 1977 en P. Henderikx (ed), *Ontginningen en publieke organisatie in het gebied aan weerszijden van de Oude Rijn tussen Utrecht en Zwammerdam*. Doctoraalwerkgroep middeleeuwse geschiedenis (2 semesters), cursus 1976-1977. Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1977).

vier en daarmee voor de mogelijkheden tot afwatering en bewoning van de landen in het onderzoeksgebied.

Ten einde een nieuwe impuls te geven aan een synthetiserende uitwerking van het verzamelde materiaal, is in 1983 door de eerste auteur van dit boek samen met prof.dr. C. Dekker bij z.w.o. opnieuw een subsidieaanvraag ingediend. Voortbouwend op de resultaten van het Woerden-project richtte deze nieuwe aanvraag zich in het bijzonder op de verklarende betekenis van de veranderingen in de waterhuishouding voor het verstaan van de bewonings- en landschapsgeschiedenis van het Land van Woerden. Naast de maaiveldval die in de veenontginningen na de openlegging moet zijn opgetreden, zou moeten worden gekeken naar de veranderingen die zich in de middeleeuwen in het benedenstroomse deel van het Nederlandse rivierengebied hebben voorgedaan door de verlegging van de hoofdafvoer van het rivierwater en door de aanleg van dijken en dammen. Met name werd aandacht gevraagd voor de veranderingen in het regime van de Hollandsche IJssel als gevolg van de 13^e-eeuwse afdamming. Het onderzoek zou worden uitgevoerd door drs. Horsten. De aanvraag is echter niet gehonoreerd en daardoor is de uitwerking van de verzamelde gegevens nog langer blijven liggen.

Naast de informatie die in het kader van het Woerden-project bijeen was gebracht, is door de eerste auteur ten behoeve van het doctoraal leeronderzoek historische geografie vanaf 1980 een verzameling oorkonden aangelegd betreffende de veranderingen die in de 14^e en 15^e eeuw zijn aangebracht in de waterhuishouding van de Gouwestreek. De complexe waterstaatkundige geschiedenis³ en de beschikbaarheid van voldoende bronnen maakten deze streek interessant voor verder onderzoek. Aan de hand van dit primaire bronnenmateriaal hebben verschillende generaties studenten kennis kunnen nemen van de werking van de middeleeuwse waterstaatsorganisatie en van wat er in het Holland van de late middeleeuwen bestuurlijk nodig was om de waterhuishouding te veranderen. Samen met de informatie en inzichten die zijn verkregen in het Woerden-project, heeft dit materiaal aan de basis gelegen van het onderzoek waarvan in dit boek verslag wordt gedaan.

Het thans gepubliceerde onderzoek is grotendeels gefinancierd door het weinig bekende Hans Jongstra Fonds. Dit fonds is indertijd ingesteld door de vader van een jonggestorven student sociale geografie en had tot doel om onbemiddelde personen een kans te geven om aan de toenmalige Gemeente Universiteit van Amsterdam sociale geografie te kunnen studeren. Door veranderde tijdsomstandigheden sloot die doelstelling op den duur niet meer aan bij de maatschappelijke praktijk. Het bestuur van het fonds heeft toen besloten de beschikbare gelden ten goede te laten komen aan sociaal-geografisch promotieonderzoek dat naar verwachting niet in aanmerking zou kunnen komen voor bekostiging uit reguliere geldstromen. De doelstelling van het onderzoek was aanvankelijk om na te gaan wat de verklarende waarde is van de maaiveldval voor de tweevoudige verleg-

3 Van der Linden 1977.

ging van de afwateringsrichting van het gebied tussen Rijn en IJssel, eerst naar het zuiden en naderhand terug naar de Oude Rijn. Na toekenning van de aanvraag bleken de beschikbare middelen niet toereikend voor de vierjarige aanstelling van een AIO, maar de Afdeling Sociale Geografie was bereid om de overige kosten voor haar rekening te nemen.

Vanaf 2002 is het omvangrijke basismateriaal voor dit onderzoek door drs. J.F. Roest geordend, aangevuld en bewerkt. De hoofdstukken 1-3 vormen het eindresultaat van die onderzoeksinspanningen. Na een eerste doorwerking van het verzamelde materiaal bleek dat het effect van de maaiveldddaling moeilijk te scheiden was van de invloed die de veranderingen in het regime van de IJssel en het beheer van Rijnlands boezem hebben uitgeoefend op de uitwatering van het onderzoeksgebied. De noodzakelijke verkenning van die invloed op de waterstaats- en bewoningsgeschiedenis oversteeg de taakstelling van het AIO-onderzoek, maar heeft uiteindelijk de structuur van de hoofdstukken 4 en 5 bepaald. Daardoor konden de bevindingen van de derde auteur met betrekking tot de betekenis van de maaiveldddaling voor de veranderingen in de afwateringsrichting pas in hoofdstuk 5 in het juiste verband worden geplaatst.

De auteurs bedanken het bestuur van het Hans Jongstra Fonds voor het toekennen van het voor dit onderzoek aangevraagde subsidie en de Afdeling Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam voor het beschikbaar stellen van de benodigde aanvullende middelen. Verder zijn de auteurs prof.em.dr.ir. Herman G. Wind van de TU Twente dank verschuldigd voor zijn intensieve betrokkenheid bij het doordenken van de hydrologische consequenties van de bijeengebrachte historische informatie. Daarnaast bedanken de auteurs dr. Adriaan M.J. de Kraker van de Vrije Universiteit Amsterdam voor de kritische nalezing van het manuscript. De verantwoordelijkheid voor de gelegde verbanden en getrokken conclusies berust echter bij de auteurs. De kwaliteit van het bijgevoegde kaartmateriaal is toe te schrijven aan de tekenverdiensten van drs. Christian Smid van UvA-Kaartenmakers.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1 Inleiding	13
2 Voorgeschiedenis	20
2.1 Inleiding	20
2.2 De grote rivieren	20
2.3 Landschap en bewoning	22
2.4 Kaden en dijken	24
2.5 De dam bij Wijk	26
2.6 Organisatie van de waterstaat	29
2.7 De dam bij Hoppenesse	31
3 Deelgebieden	36
3.1 Het gebied ten oosten van de Meerndijk	36
3.1.1 Waterstaatkundige situatie kort vóór 1285	36
3.1.2 Gevolgen van de afdamming van de IJssel	36
3.1.3 Afwending van de IJssel	40
3.1.4 Samenvatting	43
3.2 Het gebied ten westen van de Meerndijk	44
3.2.1 Waterstaatkundige situatie kort vóór 1285	44
3.2.2 Gevolgen van de afdamming van de IJssel	44
3.2.3 Afwending van de IJssel	49
3.2.4 Samenvatting	53
3.3 Deelgebied Woerden	54
3.3.1 Waterstaatkundige situatie kort vóór 1285	54
3.3.2 Gevolgen van de afdamming van de IJssel	56
3.3.3 Het Grootwaterschap na 1363	61
3.3.4 De derde watergang	66
3.3.5 Invoering van de molenbemaling	68
3.3.6 Afwending van de IJssel	74
3.3.7 Samenvatting	77
3.4 Tussen Zwammerdam en Stein	78
3.4.1 Waterstaatkundige situatie kort vóór 1285	78
3.4.2 Gevolgen van de afdamming van de IJssel	82
3.4.3 Invoering van de molenbemaling	84

3.4.4	Afwending van de IJssel	84
3.4.5	Samenvatting	85
3.5	De Gouwestreek	86
3.5.1	Waterstaatkundige situatie kort vóór 1285	86
3.5.2	Gevolgen van de afdamming van de IJssel	89
3.5.3	Invoering van de molenbemaling	92
3.5.4	Afwending van de IJssel	93
3.5.5	Samenvatting	97
4	Doorwerking	99
4.1	Inleiding	99
4.2	Waterstaatkundige situatie vóór 1285	100
4.3	Gevolgen van de afdamming	103
4.4	Lange Ruige Weide als grensgeval	109
4.5	Ruimtelijk patroon van de verleggingen naar de IJssel	111
4.5.1	Oostelijke deelgebieden	111
4.5.2	Westelijke deelgebieden	113
4.5.3	Boorden van de Rijn	114
4.6	Problemen rond de afwatering op de IJssel	116
4.6.1	Oostelijke deelgebieden	116
4.6.2	Aanleg van de Dubbele Wiericke	118
4.7	Molenbemaling	121
4.7.1	Inleiding	121
4.7.2	Vroegste bemaling in het onderzoeksgebied	123
4.7.3	Vergroting van de maalboezems	127
4.7.4	Vroegste bemaling in het Grootwaterschap	130
4.8	Ruimtelijk patroon van de verleggingen naar het noorden	132
4.8.1	Inleiding	132
4.8.2	Oostelijke deelgebieden	135
4.8.3	Westelijke deelgebieden	136
4.8.4	Deelgebied Woerden	138
4.9	Samenvatting	139
5	Analyse	143
5.1	Inleiding	143
5.2	Maaiveldddaling	144
5.3	Rijnlands boezem	148
5.3.1	Voorgeschiedenis	148
5.3.2	De dam in het Spaarne	151
5.3.3	Het beheer van de boezem	153
5.3.4	Bestuurlijke vernieuwingen	156
5.4	Het veranderende regime van de IJssel	157
5.4.1	Gevolgen van de afdamming	157

5.4.2	De nalevering van polderwater	160
5.4.3	Verlanding van het rivierbed	164
5.4.4	Zuidwestelijke Delta	169
5.5	Samenvatting	174
6	Terugblik	179
	Afkortingen	187
	Literatuur en gedrukte bronnen	168
	Lijst van kaarten	193
	Index op aardrijkskundige namen	194

I Inleiding

Het is bekend dat de dam die in of kort na 1285 bij Hoppenesse (gem. IJsselstein) is aangelegd,¹ het regime van de Hollandsche IJssel ingrijpend heeft veranderd. De aanleg van deze dam vrijwaarde de IJssel van het hoge water van de Lek. Daardoor werd het voor het gebied ten noorden van de IJssel aantrekkelijk om de afwatering naar deze rivier te verleggen.² Vóór de aanleg van de dam was de afwatering van het gebied tussen Rijn en IJssel in hoofdzaak gericht op de Oude Rijn. Alleen het meest oostelijke deel waterde via het Utrechtse stadswater af op de Vecht.³

Aangenomen mag worden dat de direct langs de rivier gelegen gerechten⁴ zowel voor de afwatering als voor het inlaten van water bij zomerdag vanouds sluisen en duikers in de IJsseldijk hebben onderhouden. Toen de waterstanden op de IJssel door de aanleg van de dam bij Hoppenesse sterk werden verlaagd, konden deze gerechten daarvan meteen profiteren. Dat gold niet voor de meer landinwaarts gelegen gerechten. Om optimaal te kunnen profiteren van de lage waterstanden op de IJssel, moesten de grondeigenaren in die gebieden afzonderlijke watergangen inrichten voor de afvoer van het neerslagoverschot naar bestaande of nieuwe sluisen in de IJsseldijk. Volgens Fockema Andreae heeft het Nedereind van Jutphaas in 1287 als eerste de uitwatering naar de IJssel verlegd en werd dit voorbeeld in 1289 gevolgd door Diemerbroek, in 1292 door een deel van het ten westen van de Meerndijk gelegen Bijleveld en in 1298 door het ten oosten van die dijk gelegen Heicop.⁵

De latere gegevens over de verlegging van de afwatering naar de IJssel laten zich minder eenduidig in verband brengen met de aanleg van de dam bij Hoppenesse. Volgens Van der Linden vond de zuidwaartse verlegging van de afwatering in de Gouwestreek plaats ‘in een dertigtal jaren rond het midden van de 14^e eeuw’, te beginnen in 1331 met het ontstaan van de polder Bloemendaal en eindigend met de poldervorming in het ten oosten van de Gouwe gelegen gedeelte van Alphen in 1360/61.⁶ Kort daarop verkreeg ook het Grootwaterschap van Woerden het recht

1 Volgens Blink (I z.j., 408; II 1892, 24) werden de werkzaamheden aan de dam bij Hoppenesse pas in 1291 voltooid. Zonder nadere toelichting stelt Ibelings (2001, 1) dat deze dam in de jaren 1285-1289 is aangelegd.

2 Fockema Andreae 1950, 18-19 en 25; Van der Linden 1977, 140; Van de Ven 1988, 14; Van de Ven 2003 [a], 61.

3 Van de Ven 2003 [b], 77-78.

4 De kleinste bestuurlijke eenheden werden in het Sticht aangeduid als gerecht en in het graafschap Holland als ambacht.

5 Fockema Andreae 1930, 7; Idem 1950, 19.

6 Van der Linden 1977, 140-159. Zie ook: Van de Ven 1988, 16-17.

om op de IJssel af te mogen wateren,⁷ maar dat is dan inmiddels driekwart eeuw na de afdamming. Als men de verlegging van de afwatering van de polders in de Gouwestreek en van het Grootwaterschap in verband wil brengen met de afdamming van de IJssel, dan moet duidelijk worden gemaakt waarom die reactie zo lang op zich heeft laten wachten. Zonder nadere toelichting kunnen deze verleggingen moeilijk worden gezien als een gevolg van de aanleg van de dam bij Hoppenesse. Maar als de bouw van deze dam niet de reden is geweest, waarom hebben de ingelanden van deze gebieden dan na meer dan een halve eeuw alsnog besloten om de afwatering te verleggen?

Na verloop van tijd werd de afwatering op de IJssel minder aantrekkelijk en heeft men opnieuw besloten tot een verlegging van de afwateringsrichting.⁸ Verondersteld wordt dat deze tweede verlegging samenhangt met de opslibbing en verlanding van het rivierbed, maar aan het historische verloop van dat proces wordt nauwelijks aandacht geschonken. Vast staat dat de gegevens met betrekking tot de tijdstippen waarop men in het onderzoeksgebied tot de tweede verlegging heeft besloten, nog grotere verschillen laten zien dan bij de eerste verlegging. Door de verminderende mogelijkheden tot lozing op de IJssel zag Heicop zich in 1385 gedwongen om de afwatering naar het noorden te verleggen en Bijleveld volgde niet lang daarna. De in 1398 ondernomen poging tot verlegging van de afwatering mislukte, maar in 1413 kreeg Bijleveld het recht om via een lang kanaal dat dwars door Mijdrecht naar het noorden liep, op de Amstel te mogen lozen.⁹ In het westen werd vele decennia later besloten tot een noordwaartse verlegging van de afwateringsrichting. Daar begon dat proces pas in 1484 met Bloemendaal, in 1492 gevolgd door Broek, Tuil en Zuid-Waddinxveen en in 1495 door de Dampolder onder Zwammerdam.¹⁰ De polders in het gebied ten zuiden van Woerden volgden nog weer later, namelijk vanaf de jaren 1530.¹¹ Uit deze gegevens blijkt dat de tweede verlegging van de afwatering in het gebied tussen Rijn en IJssel geen lineair ruimtelijk patroon oplevert. De van oost naar west voortschrijdende opslibbing en verlanding van het rivierbed kan dus niet de enige factor zijn geweest die de polderbesturen ertoe heeft gebracht om de afwatering naar het noorden te verleggen.

Als we de gegevens betreffende de beide verleggingen met elkaar vergelijken, dan wordt het nog moeilijker om de veranderingen in het regime van de rivier te doorgronden. De Oostzijde van Alphen en het Grootwaterschap van Woerden kregen in de jaren 1360 het recht om op de IJssel af te mogen wateren, maar amper een kwart eeuw later zag Heicop zich gedwongen om de afwatering naar het noorden te verleggen. Toen de polders in het oostelijke deel van het onderzoeksgebied aan de vooravond stonden van de beslissing om de afwatering naar het

7 Fockema Andreae 1950, 19; Van de Ven 1988, 14.

8 Fockema Andreae 1930, 21-22; Idem 1950, 26; Van de Ven 1988, 17; Ibelings 2001, 1-2; Van de Ven 2003 [a], 62.

9 Fockema Andreae 1930, 22; Idem 1950, 26; Van der Linden 1961, 2-4.

10 Fockema Andreae 1934, 325-326 en 356-357.

11 Fockema Andreae 1930, 23.